

A Comparative Comparison of the Principles of Organizing the Architectural Physically and Space of Timchehs in the Historical Bazaar of Isfahan

Somayeh Pahlevan^{1*}, Hossein Solatanzadeh²

Received: 2023/07/14

Revised:2023/07/30

Accepted:2023/08/12

Published: 2024/04/03

Highlights

- Recognition of the organization
- Historical buildings
- Timchehs of the Safavid and Qajar periods in the historical bazaar of Isfahan

Extended Abstract

Introduction

centers and arcades is based on the historical bazaars and timchehs, the lack of recognition of the organization The space of these buildings is being forgotten due to the destruction, change of use and reconstructions, and the restoration and unrelated architecture in these spaces has caused the loss of the previous values and the correct recognition of the spatial organization of these historical buildings.

Theoretical Framework

Therefore, this research aims to reveal the differences and similarities between the Timchehs of the Safavid and Qajar periods in the historical bazaar of Isfahan by understanding the principles of spatial organization and establishment. The main questions of the research are: How are the physical patterns and spatial organization in the Safavid and Qajar timchehs of Isfahan's historical bazaar? What are the patterns extracted from the spatial organization and physical type of Safavid and Qajar timchehs?

Methodology

The present research method is a case study using the descriptive-analytical method and the method of collecting information in the field and documents (library), the results of this research show.

Results & Discussion

The results of this research show that the timchehs of Isfahan market related to the Safavid and Qajar periods were formed due to the developments in trade and commerce and the greater prosperity of trade in the Qajar period.

Conclusion

The increase in spatial extent in the Qajar period compared to the Safavid period is evident, and the wider connection between the Timchehs and the market halls due to the boom in trade during the Qajar period is one of the physical developments of the timchehs of these two historical periods, the Timchehs of the Safavid period are often independent, with roofs. , have one entrance and have less architectural decorations than the timchehs of the Qajar period, the timchehs of the Qajar period are mainly related to palaces, have two entrances and have luxurious architectural decorations compared to the Safavid period in Isfahan bazaar.

Keywords

¹ *PhD of Architecture, Department of Architecture, Faculty of Architecture, Sciences and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. [Email: s.pahlavan@srbiau.ac.ir](mailto:s.pahlavan@srbiau.ac.ir)

² Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture, Sciences and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran.

Spatial Organization, Architectural Physically, Safavid and Qajar Timchehs, Historical Bazaar of Isfahan.

Citation:

Pahlevan, S., & Soltanzadeh, H. (2024). A Comparative Comparison of Organization Principles of the Spatial Structure of Timchehs in the Historical Bazaar of Isfahan. *Journal of Urban Sustainable Development*, 5(14), 85-104.

 DOI: <https://doi.org/10.22034/usd.2023.708022>

 DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.27170128.1403.5.14.5.3>

URL: https://usdjournals.daneshpajooan.ac.ir/article_708022.html?lang=en

Authors retain the copyright and full publishing rights.

Published by Daneshpajooan Pishro Higher Education Institute. This article is an open access article licensed under the [Creative Commons Attribution 4.0 International \(CC BY 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

مقایسه تطبیقی اصول سازمان‌دهی کالبد فضایی تیمچه‌های بازار تاریخی اصفهان

سمیه پهلوان*^۱، حسین سلطانزاده^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۲۳ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۵/۰۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۲۱ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۴/۰۱

چکیده: تیمچه و سراهای بازارهای تاریخی از جمله بناهای تجاری هستند که در طول تاریخ، نقش مهمی در تجارت و مبادلات بازرگانی شهرها ایجاد کرده‌اند و تیپ کالبدی پاساژها و مراکز خرید امروزی برگرفته از تیمچه‌ها و سراهای بازارهای تاریخی است. عدم شناخت سازمان‌دهی فضایی این بناها با توجه به مخروبه شدن، تغییر کاربری و بازسازی‌ها روبه فراموشی است، از طرفی مرمت و معماری غیر مرتبط در این فضاها باعث از دست رفتن ارزش پیشین و عدم شناسایی درست سازمان‌دهی فضایی این بناهای تاریخی شده است. بنابراین، پژوهش حاضر سعی دارد تا با شناخت اصول سازمان‌دهی و استقرار فضایی بین تیمچه‌های دوره صفوی و قاجار بازار تاریخی اصفهان، تفاوت‌ها و شباهت‌های میان آن‌ها را آشکار سازد. سؤال اصلی پژوهش این است که الگوهای کالبدی و سازمان‌دهی فضایی در تیمچه‌های صفوی و قاجار بازار تاریخی اصفهان چگونه است؟ روش پژوهش حاضر به صورت مورد پژوهی با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات به صورت میدانی و اسنادی (کتابخانه‌ای) است. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد تیمچه‌های بازار اصفهان مربوط به دوره صفوی و قاجار با توجه به تحولات در دادوستد و بازرگانی و رونق بیشتر تجارت، در دوره قاجار شکل گرفته‌اند. افزایش وسعت فضایی در دوره قاجار نسبت به دوره صفوی مشهود است و ارتباط گسترده‌تر بین تیمچه‌ها با سراهای بازار با توجه به رونق تجارت در زمان قاجار از تحولات کالبدی تیمچه‌های این دو دوره تاریخی است، تیمچه‌های دوره صفوی غالباً مستقل، به صورت مسقف، دارای یک ورودی و تزئینات معماری کم‌تری نسبت به تیمچه‌های دوره قاجار هستند، تیمچه‌های دوره قاجار اصولاً وابسته به سراهای بازار، دارای دو ورودی هستند و نسبت به دوره صفوی تزئینات معماری فاخرتری در بازار تاریخی اصفهان دارند.

واژگان کلیدی: سازمان‌دهی فضایی، کالبد معماری، تیمچه‌های صفوی و قاجار، بازار تاریخی اصفهان

^۱ دانش‌آموخته دکتری، گروه معماری، دانشکده معماری، واحد علوم و تحقیقات، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران؛ نویسنده مسئول: S.pahlavan@srbiiau.ac.ir

^۲ استاد، گروه معماری، دانشکده معماری، واحد تهران مرکز، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

۱- مقدمه و بیان مسئله

در طول تاریخ بازارهای تاریخی ایران، با مجموعه‌ای وسیع از کاربری‌ها و بناهای جنبی، قلب تپنده شهرها بوده‌اند و بسیاری از رویدادهای اجتماعی، فرهنگی، مذهبی و حتی سیاسی در آن رخ می‌داده است. کاروان‌سرا، سرا، تیم و تیمچه‌ها از جمله بناهای وابسته به راسته‌های اصلی بازارهای تاریخی بوده است. این بناها علاوه بر ارزش تاریخی نشان‌دهنده سبک زندگی، تجارت، روابط اجتماعی، فرهنگی و همچنین توجه به اقلیم منطقه بر کالبد معمارانه آن‌ها است. پیدایش تیمچه در ساختار کالبدی بازار تحولاتی است که در دوره صفویه در پی گسترش روابط تجاری و رونق اقتصادی به دوران بعد از صفویه برمی‌گردد (شفقی، ۱۳۹۴، ۲۷۴). در این میان تیمچه‌ها مانند تیم، سرا و کاروان‌سرا محل فعالیت‌های بزرگ تجاری بوده است که با شروع زندگی صنعتی و بهره‌گیری از وسایل نقلیه موتوری برخی از آن‌ها از رونق افتاده‌اند و به علت عدم کاربری به ویرانی گراییده‌اند و دسته‌ای نیز اصالت کالبدی خود را حفظ کرده و تغییر کاربری داده‌اند. گفتنی است تیمچه‌های سرزنده زیادی در بازار تاریخی اصفهان باقی نمانده است و بررسی‌ها نشان می‌دهد مطالعات محدودی بر روی تیمچه‌های بازار صورت گرفته است و شناخت جامعی نسبت به آن وجود ندارد. هدف از این مطالعه، بررسی سازمان‌دهی فضایی و شناخت تیپ کالبدی تیمچه‌های بازار تاریخی اصفهان است، این پژوهش به دنبال آن است تا با بازشناسی اصول حاکم بر شکل‌گیری فضایی، استقرار و چیش تیمچه‌های بازار، اصول تعریف شده بر کالبد معماری آن‌ها را مورد تحلیل قرار دهد. این پژوهش به دنبال پاسخ‌گویی به این پرسش است که الگوهای کالبدی و سازمان‌دهی فضایی در تیمچه‌های صفوی و قاجار بازار تاریخی اصفهان چگونه است؟

۲- پیشینه پژوهش و مبانی نظری

پیشینه این پژوهش را می‌توان به چهار گروه عمده تقسیم کرد: گزارش سیاحانی از جمله شاردن^۵، تاورنیه^۶، اولناریوس^۳، کمپفر^۴، ناصرخسرو، فنلاندن^۵، دلاواله^۶، جکسن^۷، سیوری^۸ و... که به توصیف فضاهای بازار کاروان‌سراها و فضاهای تجاری آن پرداخته است. گروهی به تحلیل ساختار کالبدی و شرح مختصری از تیمچه‌های بازار ایرانی و بازار اصفهان پرداختند (ملازاده، ۱۳۷۹)، (سلطانزاده، ۱۳۸۰)، (شفقی، ۱۳۹۴)، (قره‌نژاد، ۱۳۸۶)، (پیرنیا، ۱۳۸۷)، (قبادیان، ۱۳۷۷)، (پازوکی، ۱۳۸۴)، (رجبی، ۱۳۸۶). گروهی به بررسی تناسب و تزیینات حاکم بر معماری تیمچه‌های ایران پرداخته‌اند (امیرخانی و همکاران، ۱۳۸۸)، (آینه‌چی و همکاران، ۱۴۰۰) و کتاب‌هایی که بازار اصفهان را شرح داده‌اند (بهشتیان، ۱۳۴۳)، (تحویل‌دار، ۱۳۴۲)، (اصفهانی، ۱۳۶۸)، (جناب، ۱۳۵۳). لیکن مطالعات اندکی در مورد تیمچه‌های بازار اصفهان و ساختار فضایی آن صورت گرفته و بیشتر پژوهش‌ها در ارتباط با سرا و عنصر وابسته به آن تیمچه بوده است، پژوهش حاضر درصدد بررسی تیمچه‌های بازار اصفهان به صورت مجزا و ارتباط آن با سایر عناصر تشکیل‌دهنده بازار است.

سازمان به معنی ترتیب و نظم واحدهای یک مجموعه مشخص و هدفمند است (معصومی اشوری، ۱۳۸۷، ۲۳). مقصود از سازمان فضایی، شبکه‌ای است که عناصر آن را، مراکز شهری (مراکز مختلط تجاری، اداری، فرهنگی و نظایر آن‌ها در مقیاس کل شهر، مناطق و نواحی آن)، محورهای مهم ارتباطی (مسیر دسترسی)، محورهای مهم عملکردی و کالبدی تشکیل می‌دهد (بهزادفر، ۱۳۹۲، ۱۲۸). انطباق سازمان فضایی در محیط کالبدی ساختار فضایی خوانده

⁵ Eugène Flandin

⁶ Pietro Della Valle

⁷ Williams Jackson

⁸ Savory, Roger

¹ Jean Chardin

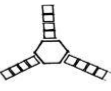

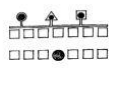
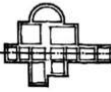
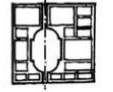
² Jean-Baptiste Tavernier

³ Adam Olearius

⁴ Engelbert Kaempfer

فضا می تواند اهمیت نسبی و نقش عملکردی و نمادین شان را در سازمان دهی یک بنا روشن کند، خواسته های برنامه بنا از قبیل نزدیکی عملکردها، شرایط ابعادی، دسته بندی بنا از نظر سلسله مراتب، شرایط دسترسی، نور و دید و شرایط خارجی محل (سایت) می تواند شکل سازمان دهی یا گسترش را تغییر دهد و موجب سازمان دهی شود (دی کی چینگ، ۱۳۹۶، ۲۰۴). در واقع، سازمان دهی و آرایش فضا جهت پاسخ گویی مناسب عملکردی، دسترسی مناسب و ایجاد کیفیت های مناسب فضایی صورت می گیرد و با الگوی مرکزی، شعاعی، خطی و مجموعه ای صورت می پذیرد (اعرابی، ۱۳۹۰، ۲۰۶). ویژگی های کالبدی مشترک یا مشابه، مانند نحوه انتظام فضای پر و خالی در پلان، احجام، نما، محور افقی و عمودی، سلسله مراتب فضایی در پلان و حجم کلی، خط آسمان با کاربری عناصر مشخص اصول سازمان دهی فضایی هستند. با توجه به معرفی مؤلفه های سازمان دهی فضایی، به بررسی انواع سازمان دهی ها در [\(تصویر شماره ۱\)](#) پرداخته می شود.

می شود (Rodrigue et al., 2009, 54). ساختار فضای شهر، مجموعه ای است مرکب از یک ستون فقرات و شبکه ای به هم پیوسته از کاربری ها و عناصر مختلف که شهر را انسجام می بخشد (حمیدی، ۱۳۷۶، ۱، به نقل از رضائی و همکاران، ۱۳۹۶). در حقیقت، ترتیب قرار گرفتن عناصر شهر در چهارچوب محورهای ارتباطی، عرصه یا حوزه معین جغرافیایی در رابطه با یکدیگر است (Bertaud, 2003, 6). یک شهر از مجموعه های متعدد، در قالب سازمان دهی فضایی شکل گرفته که با اصول خاص در یک نظام سلسله مراتبی باهم ترکیب شده اند، نظم، سلسله مراتب در تقسیم، ارتباط و یا اتصال عناصر با یکدیگر کیفیت بصری مشترک و خاص مانند پیوستگی، تداوم، توالی، وحدت، هماهنگی، ریتم، انطباق شکل، ارتباط و انتظام (بین اجزا، کل و تناسبات) ایجاد می کنند (غفاری سده، ۱۳۷۳) و به گونه ای به هم پیوند خورده اند که سیستمی یکپارچه و قابل شناسایی ایجاد کنند، فرم هایی متوالی یا فضایی که در آن اطلاعات، داده ها و اشیا و سایر عناصر به صورت هدفمند مرتب شده اند. شیوه آرایش

مرکزی به عنوان خالق کلیت فرم، سمبلیک و مسلط، کنترل کننده توسعه، گسترش ترکیب فضایی، ایجاد سلسله مراتب حول یک محور			سازماندهی مرکزی (متمرکز)
تاکید و هدایت بر مرکزیت، توالی فضایی، تداعی مسیر و جهت حرکت، سلسله مراتب			سازماندهی شعاعی
مجموعه ای مورد استفاده به صورت طولی، تکرار و ریتم یک الگو در یک مسیر، معرف جهت، تاکید بر حرکت			سازماندهی خطی
ترکیبی از الگوها، دارای خصیصه های مشترک بصری به علت مجاورت			سازماندهی مجموعه ای

تصویر ۱. معرفی انواع سازمان دهی فضایی مورداستفاده در این پژوهش

کالبد ساختمان تعیین کننده کیفیت محیط است (پاکزاد، ۱۳۸۹، ۸۷، به نقل از پهلوان و همکاران، ۱۴۰۱). در ابتدا انواع سازمان دهی فضایی در بازار مورد بررسی قرار می گیرد و سپس مؤلفه های کالبدی همچون هندسه، شکل، ابعاد و اندازه موردسنجش قرار خواهد گرفت ([تصویر شماره ۲](#))

کالبد را می توان زبان فضا دانست (شاطریان، ۱۳۹۰، ۸۹). مفهوم کالبد به قالب بنا برمی گردد، یعنی هر چیزی که قابل لمس و مشاهده در بنا باشد. به عواملی چون ابعاد و اندازه، هندسه، فرم و شکل، تنوع و گوناگونی فضا بستگی دارد (Sheppard & Town, 1974). کالبد چیزی است که به صورت فیزیکی و قابل لمس است از جمله فرم، نما، بدنه.

تصویر ۲. فرآیند تحقیق در سازمان‌دهی فضایی و کالبدی تیمچه‌های بازار تاریخی اصفهان

۱-۲- مروری بر تاریخچه، کالبد و کارکرد بازار

تاریخی اصفهان

اصفهان یکی از قدیمی‌ترین شهرهای ایران است که در تمام ادوار خصوصاً در دوره اسلامی دارای بازارهای متعددی بوده و سیاحان و مورخین در کنار توصیف این شهر، از بازارهای آن نیز سخن گفته‌اند (بهشتیان، ۱۳۴۳، ۴). در دوره صفوی به لطف امنیت ایجادشده در شهرها و گسترش روابط خارجی، تجارت داخلی و خارجی و همچنین تولید انواع محصولات، رونق یافت و در پی آن شهرها و بناهای شهری از جمله بازار توسعه یافتند و راسته‌های متعدد، مساجد، کاروان‌سراها، مدارس و حمام‌ها در کنار بازارها ساخته شدند (سلطان‌زاده، ۱۳۸۰، ۲۳)، (دستمالچیان، ۱۳۷۷، ۶۳۱). بازارهای فعلی اصفهان از یادگارهای عصر دیلمیان، سلجوقیان، آل مظفر و صفویه است که بیشتر از دوسوم آن‌ها، بعد از انقراض صفویه از بین رفته است. همچنین در این بازارها، سراها و تیمچه‌های قابل توجهی بوده و هست که غالباً تجارت‌خانه‌های سابق را تشکیل می‌دادند و هنوز هم قسمت عمده تجارت در آن‌ها انجام می‌گیرد (بهشتیان، ۱۳۴۳، ۶). در سفرنامه آدام اولناریوس، به بازار بزرگ اصفهان و دکان‌های اصناف و صنعت‌گران و جریان فعالیت‌های صنعتی در بازار، اشاره شده است (اولناریوس، ۱۳۷۹، ۶۰۶). کمپفر نیز در سفرش به اصفهان و توصیف بناهای این شهر، به شرح بازار اصفهان و

تبادل انواع کالا از جمله پارچه‌های ابریشمی، زری، منسوجات پنبه‌ای و ... در آن، پرداخته است (کمپفر، ۱۳۶۳، ۱۹۴). شاردن فرانسوی که مدت زیادی را در ایران به سر می‌برد، در سفرنامه‌اش به توصیف کامل بازار بزرگ اصفهان و هریک از راسته‌های بازار و فضاهای متصل به بازار از قبیل کاروان‌سراها، مساجد و ... پرداخته است (شاردن، ۱۳۷۹، ۷۹-۴۲). اشاره به حضور تجار سایر ملل در بازار اصفهان، سندی است بر رونق اقتصادی کشور در عصر صفوی و دادوستد گسترده با سایر ممالک. تاورنیه یک سیاح تاجر پیشه از دیگر جهانگردانی است که از اصفهان دیدن کرده و به شرح دقیق بازار اصفهان و چگونگی تجارت در آن پرداخته است (تاورنیه، ۱۳۶۳، ۳۸۸).

در عصر قاجار، ایران دوران نسبتاً پرتحرکی در توسعه ساختاری بازارها و در حقیقت پایان‌بخش یک هزاره تلاش در توسعه ساختار فیزیکی بازار بعد از اسلام بود (سرائی، ۱۳۸۹). در عصر ناصرالدین‌شاه قاجار، به دلیل توجه بیشتر به امنیت راه‌ها، بازارها اندکی رونق یافت تا مصنوعات اروپا در آن عرضه شود (شفقی، ۱۳۹۴، ۱۲۶). اصفهانی در کتاب «نصف جهان فی تعریف الاصفهان» که شرح مفصلی از بازار اصفهان در دوره قاجار داشته‌اند، او از واردات چیت و پارچه‌های سفید، ریسمان، قند و مس از ممالک خارجی و همچنین واردات شکر، نیل، شال، قلمکار، چای، ادویه و

عقیده او بازار اصفهان، یکی از عمده‌ترین و بلندترین بازارهای آسیاست (فلاندن، ۱۳۲۴، ۱۵۶). هانری دالمانی^۲ از جهانگردان دوره قاجار است که در سفرنامه «از خراسان تا بختیاری» به توصیف بازار تاریخی اصفهان و بازارهای منشعب شده از آن از جمله بازار قلمکار سازان، بازار منبت کاران، بازار سنگ تراشان، بازار زرگران، بازار آهنگران و اسلحه‌سازان و بازار قنادان پرداخته است (دالمانی، ۱۳۳۵، ۹۳۳-۹۳۷). در جمع‌بندی کلی می‌توان گفت شکل‌گیری بازار اصفهان از صورت اولیه تا رسیدن به یک بازار تکامل یافته، در یک دوره تاریخی و زمان محدود صورت نگرفته، بلکه قرن‌ها طول کشیده تا استخوان‌بندی و شبکه درهم‌تنیده آن با تأثیرپذیری از عوامل گوناگون مانند توسعه شهر، افزایش یا کاهش روابط تجاری و بازرگانی، افت و یا بهبود وضعیت اقتصادی کشور، افزایش یا نقصان جمعیت، جنگ و تخریب‌ها و حتی تغییر عملکردها، به صورت بازار فعلی درآید. تصاویر قدیمی از مشاغل سنتی در بازار اصفهان در (تصویرهای شماره ۳، ۴، ۵ و ۶) نشان داده شده است.

ظروف چینی از هند و چین و جزایر ماچین، همین‌طور صادرات تریاک، روناس، پنبه، تنباکو، گل‌رنگ، میوه خشک و اشیاء صناعی از قبیل قلمکار و چیت و زری و ... به دیگر ممالک سخن می‌گوید (اصفهانی، ۱۳۶۸، ۱۲۴-۱۲۵). جناب اصفهانی در کتاب الاصفهان فهرست کاملی از مساجد، مدرسه‌ها، کاروان‌سراها، تیمچه‌ها، حمام‌ها، اصناف بازار، انواع کالاهای وارداتی و صادراتی و ... ارائه می‌دهد. از جمله تیمچه‌ها و کاروان‌سراهایی که وی نام برده است، می‌توان به تیمچه قهوه کاشی‌ها، تیمچه ملک، سرای محمدصادق‌خان، تیمچه حاج‌رضا، تیمچه حاج کریم پوستی، سرای جارچی، سرای میرزا کوچک، سرای خوانساری‌ها، تیمچه حاج محمد حسین حریری و ... اشاره کرد (جناب، ۱۳۵۳، ۵۸-۵۹، ۷۷-۷۹). جهانگردان زیادی نیز در دوره قاجار از این شهر و بازار آن دیدن کرده‌اند؛ از جمله دانشمند و جهانگرد فرانسوی اوژن فلاندن، در زمان محمدشاه قاجار به اتفاق پاسکال کست^۱ (نقاش، معماری و خاورشناس فرانسوی) به ایران سفر کرده و در بازدید از شهر اصفهان، بازار را یکی از عمده‌ترین و بلندترین بازارهای آسیا دانسته‌اند. به

تصویرهای ۳، ۴، ۵ و ۶. تصاویر قدیمی از مشاغل بازار اصفهان (سازمان میراث فرهنگی اصفهان)

واژه «تیم» به معنی کاروان‌سرا بوده و تیمچه به معنای تیم کوچک یا کاروان‌سرای کوچک است؛ اما در دوره‌ی معاصر به کاروان‌سراها یا سراهای کوچک و سرپوشیده اطلاق می‌شود (Scharabi, 1985). پیدایش تیمچه در ساختار کالبدی بازار تحولاتی است که در دوره صفویه در پی گسترش روابط تجاری و رونق اقتصادی به دوران بعد از صفویه برمی‌گردد (شفقی، ۱۳۹۴، ۲۷۴). تیمچه بنایی است تجاری،

۲-۲- بازار تاریخی اصفهان و معرفی تیمچه‌های بازار

تیم و تیمچه

تیم به معنی کاروان‌سرای بزرگ است (قبادیانی، ۱۳۵۶، ۱۱۵). تیمچه واژه فارسی است و از دو کلمه «تیم» به معنی میدان خرید یا سرای کوچک و «چه» پسوند تصغیر ترکیب شده است (Shafaghi, 1965, 95). به عقیده برخی

² Henry d'Allemagne

¹ Pascal Coste

۱۳۸۰، ۸۶-۸۸). در اصفهان تیمچه‌های زیادی مربوط به دوران صفوی و قاجار وجود دارد که به علت کم‌توجهی میراث فرهنگی، سازمان اوقاف و شاغلان در آن، وضع نامناسبی دارند و از این رو پژوهش حاضر به بررسی تیمچه‌ها در راسته اصلی بازار میدان نقش جهان تا میدان عتیق اصفهان پرداخته است. از این میان ۱۰ نمونه تیمچه از دوره صفوی و قاجار گزینش شد، بسیاری از نمونه‌ها در اسناد مکتوب، تاریخ دقیقی ندارند یا تاریخ دقیقی برای‌شان ذکر نکرده‌اند. بنابراین با پژوهش‌های میدانی و پرسش از اسناد شفاهی به تاریخ اولیه این تیمچه‌ها در این پژوهش اشاره شده است.

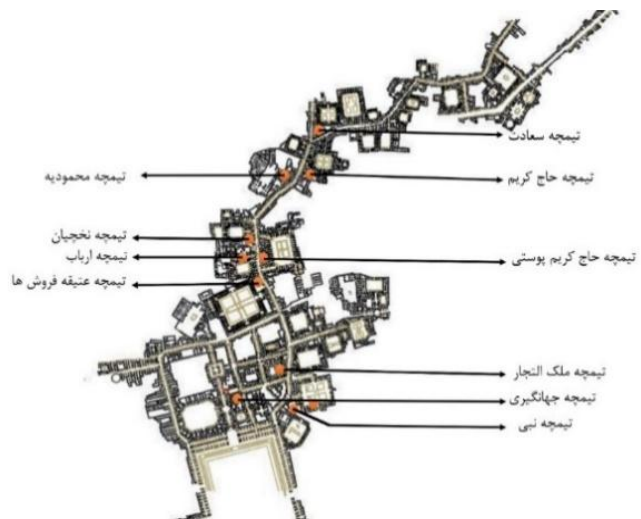
۲-۳- محدوده مطالعاتی

قسمت اصلی بازار تاریخی اصفهان که در امتداد میدان نقش جهان تا مسجد جامع کشیده شده، یکی از مهم‌ترین بازارهای تاریخی ایران محسوب می‌شود. این مجموعه، متشکل است از بازارها و راسته‌های گوناگون و همچنین از فضاهای کالبدی همچون کاروان‌سرا، سرا، تیم و تیمچه تشکیل شده است؛ در (تصویر شماره ۷) به معرفی تیمچه‌های بازار اصفهان پرداخته شده است.

تصویر ۸. سازمان‌دهی فضایی (صارمی و همکاران، ۱۳۷۶، ۱۱۱)

شامل یک حیاط مسقف یا بدون سقف در میان حجره‌هایی در یک یا دو طبقه پیرامون آن (انوری، ۱۳۸۲، ۲۰-۲۲). در واقع تیمچه محل مسقف یا سرایی است دارای چند حجره و دکان که بازرگانان در آن به دادوستد مشغول‌اند (شمیم، ۱۳۴۳، ۲۰۶). مجموعه‌ای از دکان‌ها و انبارها که گرداگرد یک تالار با طاقی بلند، با یک حیاط مرکزی و معمولاً در دو طبقه جای دارند (رفیعی سرکشی، ۱۳۴۲، ۸۹). تیمچه مرکز چند تجارت‌خانه مشابه بوده است و معمولاً امور دفتری بازرگانی و تجارت‌های عمده در بازار در آن انجام می‌شود. در هر تیمچه حجره‌هایی در دو یا سه طبقه قرار گرفته که هر حجره به یک تاجر تعلق دارد. این حجره‌ها در اطراف فضای بزرگ سرپوشیده‌ای قرار دارند که در وسط آن حوضی هم وجود دارد. در هر تیمچه معمولاً یک نوع تجارت یافت می‌شود. تیم نیز مانند تیمچه محل انجام امور دفتری و پایگاه فعالیت‌های دلالان است (پورا احمد، ۱۳۷۶، ۹۹-۱۰۰). هر تیمچه از یک طرف به راسته اصلی بازار و از سمت دیگر به سرا یا کاروان‌سرای ارتباط داشته و همگی دارای یک بارانداز به منظور تسهیل تجارت کالا و ایجاد امکان دید برای مشتریان در سطح پایین‌تر از تیمچه بوده‌اند (سلطان‌زاده،

تصویر ۷. معرفی تیمچه‌های بازار تاریخی اصفهان

۴-۲- ارتباط با عناصر وابسته به بازار

بازار در بخش قدیم، دارای سازمان‌دهی خطی روان و بخش به بخش و در بخش جدید در محدوده قیصریه دارای سازمان‌دهی مجموعه‌ای است (تصویر شماره ۸)، در بررسی صورت گرفته در مورد ارتباط تیمچه‌ها با فضاهای مذهبی، فرهنگی، فضاهای خدماتی، فضاهای اجتماعی- ارتباطی نشان می‌دهد بازار همچون موجودی زنده با زندگی فعال، دارای یک استخوان‌بندی متشکل از کوچه و راسته‌ها و عناصر وابسته به آن در کل، سازمان‌دهی مجموعه‌ای دارد و در عین حال راسته‌های بازار سازمان‌دهی خطی و هریک از عناصر وابسته به آن سازمان‌دهی خطی و شعاعی و متمرکز دارند. حمام در حکم پاک‌کننده، مسجد در حکم قلب، مدرسه در حکم مخ و آگاهی، سرا، تیمچه، کاروان‌سرا در

حکم منبع اقتصادی و تقویت روابط اجتماعی عمل می‌کنند و به هم وابسته‌اند، در سازمان‌دهی فضایی بازار تاریخی اصفهان، اصولاً تیمچه‌ها در کنار سرا، یا وابسته به آن قرار دارند، شکل‌گیری هر تیمچه به شیوه چندجانبه و چند عملکردی در کنار سراها و سایر عناصر وابسته به بازار با یکدیگر ترکیب شده و توان یکدیگر را در بسط فضایی تقویت می‌کنند. در تحلیل‌های صورت گرفته (نمودار شماره ۱)، در مورد تیمچه‌های بازار اصفهان ارتباط تیمچه‌ها در ابتدا با سرا بسیار پررنگ و بعد این ارتباط را با مسجد و مدرسه دارند. گاه در کنار ورودی مساجد حجره‌هایی ساخته می‌شده که بیانگر رابطه عملی بین فعالیت بازرگانی و دینی شهر اصفهان است که این رابطه در مورد تیمچه‌های بازار نیز صادق است (جدول شماره ۱).

جدول ۱. ارتباط تیمچه‌ها با عناصر وابسته به بازار

نام تیمچه	فضای مذهبی- فرهنگی		فضاهای خدماتی			فضای اجتماعی- ارتباطی- اقتصادی			
	مسجد	مدرسه	حمام	عصارخانه	ضرابخانه	چارسوق	سرا	تیمچه	کاروان‌سرا
عتیقه‌فروش‌ها		صدر					گلشن، فخر	-	
نخچیان	جارچی	-	-	-	-	درباغ	گلشن، جارچی	-	
نبی		ملا عبدالله	شاه	شاهی			مخلص	-	
جهانگیری	-	-	شاه	-	قیصریه	ضرابخانه	چخماق سازها	-	چیت‌سازها- شاه (ملک التجار)
سعادت		نیم آورد	-	-	-	-	تالار، سرای حاج کریم	-	
حاج کریم	ذوالفقار	-	-	-	-	-	خوانساری، حاج کریم	-	
حاج کریم پوستی	جارچی	-	-	-	-	-	گلشن، فخر، ارباب	ارباب	
محمودیه	ذوالفقار، نو	ذوالفقار	-	-	-	-	-	-	
ملک		جده بزرگ	-	شاهی	-	-	سرای ملک	-	
ارباب	جارچی	-	-	-	-	-	سرای فخر، سرای ارباب	نخچیان کریم پوستی	

نمودار ۱. ارتباط سراها با عناصر وابسته به بازار

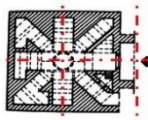
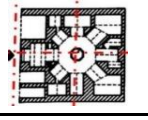
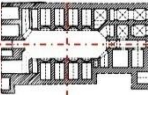

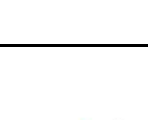

۵-۲- تاریخچه، کالبد، شکل هندسی سراها بازار تاریخی اصفهان

مجموعه بازار به ستون فقراتی تشبیه شده است که در درون بافت اندام‌واری شهری ریشه دوانده است و انشعابات این ستون فقرات در امتداد راسته اصلی گسترده شده است، هر یک از راسته‌ها مرکب از تعدادی حجره، سرا، کاروانسرا و تأسیسات دیگر هستند که ترکیب شکلی هر راسته تابع حرکت و پیچش بافت و شکل هندسی آن است، این اصل حاکم بر بازار سبب می‌شود هر بند یا راسته ضمن پیروی معین با توجه به هندسه طبیعی ترکیبش با سایر بندها، ترکیب شکلی کل پیکره و سازمان‌دهی مجموعه‌ای و خطی را تداعی کند، نظم ناشی از نحوه ترکیب در پس شکل پویای راسته‌ها کل

مجموعه را ترکیبی نظام‌مند جلوه می‌دهد. ترکیبی که در بیننده آرامش، وحدت شکلی و کالبد بصری منظم ایجاد می‌کند. این بحث در مورد تیمچه‌های بازار در (جدول شماره ۲) مورد بررسی قرار گرفته است تا گونه شناسی شکل هندسی و کالبدی معماری آن مورد تحلیل قرار گیرد، در مورد تیمچه‌های بازار اصفهان، دو نوع تیمچه به صورت مسقف و غیرمسقف دارد؛ تیمچه‌های غیرمسقف اصولاً سرای کوچک نیز خوانده می‌شوند، در مورد نحوه استقرار سه نوع چینش در راسته‌های بازار به صورت متصل به سرا، وابسته به سرا و مستقل وجود دارند که در بازار اصفهان اصولاً وابسته به سرا است. (نمودار شماره ۲).

جدول ۲. تاریخچه، کالبد، شکل هندسی، سازه تیمچه‌های بازار تاریخی اصفهان

نام تیمچه	گونه	هندسه و شکل پلان	سازه طاق و دالان‌ها و حیاط	تعداد طبقه	جهت‌گیری نسبت به راسته بازار	سلسله-مراتب دسترسی	تعداد ورودی	دوره تاریخ	موقعیت در بازار
تیمچه حاج کریم	مسقف	وابسته به سرا	کاربندی (حیاط)، کلنبو و چهاربخش (دالان)	۲		دالان، تیمچه-دالان-سرا	۲	قاجار	بازار درباغ
تیمچه ملک	مسقف	وابسته به سرا	مسطح چوبی (دالان)، کاربندی (حیاط)	۲		سرا-بهاربند-تیمچه	۲	قاجار	بازار مخلص
تیمچه سعادت	مسقف	مستقل	مسطح چوبی حیاط و دالان	۱		تیمچه	۱	قاجار	بازار در تالار

نام تیمچه	گونه	هندسه و شکل پلان	سازه طاق دالان‌ها و حیاط	تعداد طبقه‌ها	جهت‌گیری نسبت به راسته‌بازار	سلسله-مراتب دسترسی	تعداد ورودی	دوره تاریخی	موقعیت در بازار
تیمچه عتیقه‌فرو ش‌ها (حاج رضا)	مسقف	مستقل	تیرهای چوبی به صورت مسطح، طاق‌های کزازه	۲		دالان-تیمچه	۱	صفوی	بازار گلشن
تیمچه نخچیان	مسقف	مستقل	سقف مسطح چوبی	۲		دالان-تیمچه	۱	صفوی	بازار گلشن
تیمچه جهانگیر	مسقف	مستقل	سقف قلی مسقف چوبی/ فعلی آجری	۲		دالان-تیمچه	۲	صفوی	بازار قیصریه
تیمچه نی	غیر مسقف	مستقل	فاقد سقف (حیاط)، طاق کلبو (دالان)	۲		دالان-تیمچه	۱	صفوی	بازار مخلص
تیمچه اریاب	مسقف	وابسته به سرا	مسطح چوبی (حیاط مرکزی)، طاق کلبو (دالان)	۲		دالان-تیمچه-دالان-سرا	۲	قاجار	بازار گلشن
تیمچه حاج کریم پوستی	مسقف	متصل به سرا	سقف مسقف چوبی (دالان)، کاربندی (حیاط)	۱		دالان-تیمچه	۲	قاجار	بازار گلشن
تیمچه محمودیه (قزوینی‌ه)	غیر مسقف	مستقل	سقف مسقف چوبی (دالان)	۲		دالان-تیمچه	۱	قاجار	بازار در باغ

نمودار ۲. بررسی تیپ کالبدی تیمچه‌های بازار صفوی و قاجاری بازار تاریخی اصفهان

۳- روش تحقیق

سرا، تیمچه‌های چند حیاطه، مسقف و غیرمسقف، یک یا دوطبقه در مورد دسته‌بندی این تیمچه‌ها حکم‌فرماست. ورودی سراها با توجه به فرم سیال راسته و شکل منظم حیاط مرکزی که تأکید بر درون دارند یا عمود به راسته‌بازار یا به صورت مورد نسبت به مسیرهای دسترسی قرار گرفته‌اند. جهت اتصال با بررسی نمونه‌ها، با توجه به شکل زمین یا از گوشه یا از وسط ضلع، طولی و عرضی است، راه‌پله‌های دسترسی اصولاً در دالان‌های ورودی بعد از پیشخان قرار دارد و این دسترسی‌ها مانند سراهای بازار یا از جلو حجره‌ها و یا از پشت انجام می‌شده است. در [جدول شماره ۳](#) مکان دقیق دسترسی‌های عمودی تیمچه‌ها مشخص شده است که بعضی از دسترسی‌ها از بین رفته یا در طرح مرمت اضافه شده‌اند. گاه دسترسی‌ها به طبقات بالا در داخل حجره‌ها صورت می‌گرفته است که معاملات بزرگ در آنجا انجام می‌شده است و گاه محلی برای نگهداری کالاهای گران‌قیمت و گاه محلی برای پنهان‌کاری تجار از لحاظ معاملات کالا بوده است که این معاملات گاهی در پستو حجره‌ها نیز انجام می‌شده است. طبق پژوهش‌های میدانی و صحبت با اسناد شفاهی توسط نگارنده، در تیمچه‌هایی که دسترسی از پشت صورت می‌گرفته است، از لحاظ نوع کاربری درجه اهمیت بیشتر و محرمانه‌تر بوده است، اصولاً تیمچه‌ها در دوطبقه‌اند که در این صورت طبقه پایین به نمایش اجناس و طبقه بالا به مغازه و دفتر کار تاجران اختصاص می‌یابد، در نزدیکی تیمچه‌ها غرفه و مغازه تاجران برپا می‌شود که اساس و علت وجودی بازار به شمار می‌رود

روش پژوهش حاضر به صورت مورد پژوهی با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و روش گردآوری اطلاعات به صورت میدانی و اسنادی (کتابخانه‌ای) است، در محدوده بررسی این پژوهش که از میدان جدید (میدان نقش جهان) تا میدان قدیم (میدان کهنه) اصفهان است، ۱۰ نمونه از تیمچه‌ها که در حال حاضر در آن‌ها فعالیت صورت می‌پذیرد، مورد بررسی قرار گرفت، سپس با استفاده از تحلیل میدانی دقیق و بررسی اولیه از ۱۰ نمونه تیمچه، ۶ تیمچه مربوط به دوره قاجار و ۴ تیمچه مربوط به دوره صفوی انتخاب گردید. سایر تیمچه‌های بازار مخروبه و تبدیل به انبار شده‌اند و دسترسی به آن‌ها میسر نبود. در برخی موارد اسناد مربوط به تیمچه‌ها که به صورت دستی تهیه شده بود مجدداً رولوه و ترسیم گردید و تحلیل داده‌ها با توجه به مبانی نظری تحقیق بر مبنای دیاگرام و نمودار به روش کمی و کیفی بیان و در نهایت، نتیجه‌گیری به صورت کیفی انجام شد.

۴- بحث و یافته‌های پژوهش

۴-۱- ریخت‌شناسی ارتباط کالبدی و ترکیب فضایی

بامطالعه تیمچه‌ها و موقعیت قرارگیری آن در بازار و بافت شهری اطراف آن روشن می‌شود تیمچه‌هایی که اصولاً تجاری بوده‌اند، در سلسله‌مراتب شهری دارای ویژگی‌هایی هستند که آن‌ها را از یکدیگر متمایز می‌کند، تیمچه‌هایی با پیشخان، دالان کوتاه، دالان طولانی، تیمچه‌های ترکیبی با

وجود داشته که در وسط حیاط مرکزی قرار داشته است، حوض تنها نقش آب‌نما را ایفا نمی‌کرده است بلکه کارکرد آن در جهت خنکی فضا اهمیت داشته است، مکان قرارگیری حوض روی دو محور اصلی حیاط و روبه‌روی دالان‌های ورودی قرار داشته است، هندسه و تناسب آن اکثراً با طاق‌ناها و سقف هماهنگ است.

و مغازه‌ها غالباً با ساخت اجناسی که می‌فروشند در ارتباط‌اند و در برخی موارد در محل ورودی تیمچه واقع می‌شوند. اغلب تیمچه‌های بازار اصفهان دارای حوضی است که به هوای داخل تیمچه‌ها لطافت و زیبایی خاصی می‌بخشد (شفقی، ۱۳۹۴، ۲۷۴). در بیشتر تیمچه‌ها حوضی چندضلعی

جدول ۳. ریخت‌شناسی ارتباط کالبدی و ترکیب فضایی تیمچه‌های صفوی و قاجاری بازار تاریخی اصفهان

تیمچه	جهت‌گیری ورودی نسبت به راسته (دسترسی افقی)	دسترسی عمودی (راه پله)	دسترسی طبقه بالا از پشت	دسترسی ی طبقه بالا از جلو	سلسله‌مراتب ورودی	جهت اتصال به حیاط
عتیقه‌فر و ش‌ها	عمود به راسته‌بازار		۷			وسط ضلع هشتی
نخچیان	عمود به راسته‌بازار			۷		وسط ضلع هشتی
جهانگیر ی	عمود به راسته‌بازار		۷			وسط ضلع عرضی
نبی	مورب نسبت به راسته‌بازار			۷		گوشه
محمود یه	مورب نسبت به راسته‌بازار			۷		وسط ضلع عرضی
ملک	مورب نسبت به راسته‌بازار		۷			وسط ضلع طولی
سعادت	مورب نسبت به راسته‌بازار	-	-	-		وسط ضلع طولی
حاج کریم	تقریباً عمود به راسته‌بازار		۷			وسط ضلع هشتی

دوره تاریخی	صفوی				قاجار					
	عتیقه فروشها	نخچیان	جهانگیری	نبی	محمودیه	ملک	سعادت	حاج کریم	کریم پوستی	اریاب
شکل هندسی حیاط مرکزی										
نسبت طول به عرض										
جهت گیری حیاط نسبت به راسته										
شکل حیاط مرکزی	هشت ضلعی منظم	هشت ضلعی منظم	مستطیل با گوشه های پخ	حیاط اول مستطیل با گوشه های پخ/حیاط دوم نامنظم	مستطیل با گوشه های پخ	مستطیل با گوشه های پخ	مستطیل با گوشه های پخ	هشت ضلعی منظم	مستطیل با گوشه های پخ	هشت ضلعی منظم
شکل خارجی	منظم	منظم	نامنظم	نامنظم	نامنظم	منظم	نامنظم	نامنظم	نامنظم	نامنظم
تک حیاطه	✓	✓	✓		✓	✓	✓	✓		✓
دو حیاطه				✓					✓	

۳-۴- تزئینات، مصالح و سازه

در بررسی کالبد تیمچه‌های بازار، کاربرد انواع طاق، شامل طاق کژاوه، کلبو، طاق‌های کاربردی و سقف‌های مسطح چوبی در سقف تیمچه‌های مسقف و انواع طاق و تویزه، کاربردی، طاق چهاربخش، سقف مسطح چوبی در دالان‌های تیمچه‌های مورد مطالعه مشهود است، با توجه به تجارت، نوع کالای مبادله شده و ارزش اقتصادی تیمچه‌ها، برای حفظ امنیت و محافظت آن‌ها در برابر شرایط اقلیمی منطقه همچون باد، باران و آفتاب، معماری این بناها سرپوشیده در نظر گرفته شده است. همچنین تفاوت جایگاه تجار و میزان

توانمندی اقتصادی و جایگاه اجتماعی به زیبایی و برتری فضای کسب و کار نسبت به سایر اقشار و تیمچه‌ها می‌توان اشاره داشت، به همین علت حجره‌های تیمچه‌ها غالباً نسبت به کاروان‌سراها محفوظ‌تر و مرغوب‌تر بوده و برای عرضه کالاهای ارزشمند و کوچک‌تر از آن‌ها استفاده می‌کردند. در بسیاری از این ترکیب‌ها، فضای تیمچه، به عنوان بخشی از فضای ورودی سرا نیز مورد بهره‌برداری قرار می‌گرفت و بر رونق اقتصادی آن می‌افزوده است؛ که در گذر زمان بسیاری از تیمچه‌ها تغییر کاربری داده و اصولاً به عمده‌فروشی تبدیل شده‌اند. در (جدول شماره ۵) به بررسی سازه سقف، تزئینات و تغییر کاربری‌ها پرداخته شده است.

جدول ۵. بررسی سازه سقف، تزئینات، تغییر کاربری‌ها

تزئینات و سازه تیمچه عتیقه‌فروش‌ها				
مشابه تزئینات در بناهای اطراف	سازه سقف	کاربری فعلی	کاربری قبلی	تیمچه
تیمچه حاج کریم پوستی، سرای مخلص، تیمچه ملک		طبقه همکف لباس فروشی / طبقه اول دفتر تجاری و انباری		تیمچه عتیقه‌فروش‌ها
	تزئینات شباک کاشی و آجر با نقش موج و مربع قناس			
تزئینات و سازه تیمچه حاج کریم پوستی				
مشابه تزئینات در بناهای اطراف	سازه سقف	کاربری فعلی	کاربری قبلی	تیمچه
تیمچه ملک، سرای مخلص	سازه سقف به‌صورت کژاوه‌ای	پارچه‌فروشی	چینی و بلور	حاج کریم پوستی
تزئینات کاشی، گچ و شباک‌های آجری، آلت و لقط و گره چینی چهار ترنج				
				
سرای مخلص	تزئینات و سازه سقف	گره چینی چهار ترنج	کاشی کاری شباک	
تزئینات و سازه تیمچه ملک				
مشابه تزئینات در بناهای اطراف	سازه سقف و تزئینات	کاربری فعلی	کاربری قبلی	تیمچه
تیمچه ارباب، سرای مخلص	آجر کاری، کاشی کاری، خوشنویسی	طبقه همکف، طلا و نقره فروشی / طبقه اول بنکداران طلا	تجارت کالا	ملک
				
کاشی کاری تیمچه ارباب	تزئینات سقف	تزئینات کاشی تیمچه ملک	تزئینات آجری تیمچه ملک	
تزئینات و سازه تیمچه نبی				
مشابه تزئینات در بناهای اطراف	سازه سقف و تزئینات	کاربری فعلی	کاربری قبلی	تیمچه

سازه طاق و تویزه طاق و چشمه، طاق‌های کژوازه ای و تزئینات ندارد	پارچه‌فروشی	آخور حیوانات، اسطبل	نبی
تزئینات و سازه تیمچه جهانگیری			
سازه سقف و تزئینات	کاربری فعلی	کاربری قبلی	تیمچه
		مینیا توریست	جهانگیری
		در دوره صفوی محل استراحتگاه مهمانان شاه/در دوره قاجار فرش کلک و ابریشم	
سقف چوبی (وضعیت قبلی) (جهاد دانشگاهی، ۱۳۸۸)	طاق و تویزه آجری (وضعیت فعلی)		تصویر فعلی
تزئینات و سازه تیمچه ارباب			
مشابه تزئینات در بناهای اطراف	سازه و تزئینات	کاربری فعلی	کاربری قبلی
کاروان‌سرای شاه، تیمچه ملک، سرای مخلص	کاشی‌کاری معرق، آجرکاری	طبقه همکف پارچه و قماش / بالا امور دفتری	ارباب
			
-	تزئینات آجر و کاشی دالان دسترسی	تزئینات کاشی‌کاری معرق تیمچه ارباب	
تزئینات و سازه تیمچه محمودیه			
مشابه تزئینات در بناهای اطراف	سازه و تزئینات	کاربری فعلی	کاربری قبلی
		پارچه و قماش / بالا امور دفتری، انبار	پارچه و قماش / بالا امور دفتری، انبار
نمونه خانه‌های تاریخی از جمله شیخ السلام در اصفهان	رخ‌بام‌های شرفی ←		محمودیه (قزوینی‌ها)
تزئینات و سازه تیمچه نخچیان			
مشابه تزئینات در بناهای اطراف	سازه سقف و تزئینات	کاربری فعلی	کاربری قبلی
نقاشی و حکاکی روی گچ	تزئینات گچ، نقاشی روی گچ	تولید و پخش پوشاک و تریکو	فضای اقامتی برای مهمانان (صفویه)، شیشه و بلورفروشی (قاجار)
			
حمام جارچی مسجد جارچی	شکل و سازه سقف تیمچه نخچیان (مسطح چوبی)		تزئینات گچی با برجستگی کم

تزئینات و سازه تیمچه حاج کریم				
تیمچه	کاربری قبلی	کاربری فعلی	سازه سقف و تزئینات	مشابه تزئینات در بناهای اطراف
حاج کریم	تجارت کالا	عمده‌فروشی انواع پارچه‌های ایرانی و خارجی		تزئینات اجری در سرای شاه، سرای گلشن، سرای مخلص
سازه و تزئینات تیمچه سعادت				
تیمچه	کاربری قبلی	کاربری فعلی	سازه سقف و تزئینات	
سعادت	فضای اقامتی برای مهمانان در دوره صفوی/ قماش و پارچه‌فروشی در دوره قاجار	در حال حاضر پارچه‌فروشی و امور دفتری		مسقف چوبی، ستون و سرستون گچی
ستون گچی تیمچه سعادت		ستون‌ها و سرستون‌های تزئینات گچ‌بری به‌صورت برجسته و برهشته. از راست به چپ خانه انگورستان ملک، خانه سرتیپ سدهی، خانه مشیرالملک (چرمی)، خانه معتمدی (ملاباشی)		

۴-۴- جمع‌بندی

بررسی‌ها نشان داد، تیمچه عتیقه‌فروش‌ها، تیمچه نخچیان، تیمچه جهانگیری و تیمچه نبی منسوب به عصر صفویه هستند، ویژگی شاخص این بناها نسبت به سایر تیمچه‌ها ابعاد کوچک‌تر، وسعت کمتر بنا و اصولاً به‌صورت مستقل و یا چسبیده به سرا هستند و ارتباطی با سراهای بازار ندارند. دارای شکل تالار مرکزی به‌صورت چندضلعی منظم (عتیقه‌فروش‌ها و نخچیان) و مستطیل کشیده، پخ در گوشه (جهانگیری) و بدون پخ (نبی) شکل یافته‌اند و شکل بیرونی بنا به‌صورت نامنظم و تلفیق شده با بافت، سامان یافته است. در دوره صفویه تزئینات معماری در این تیمچه‌ها وجود ندارد و تزئینات در دوره قاجار (تیمچه نخچیان) اضافه شده است. تیمچه‌های مسقف (نخچیان، عتیقه‌فروش‌ها، جهانگیری) و غیرمسقف (نبی)، در این دوره وجود دارد و سازه قالب، تیرهای چوبی مسطح بوده است. از لحاظ کاربری، تیمچه‌های

دوره صفوی به محلی برای استراحت کاروانیان تعلق داشته است.

تیمچه‌ها در دوره قاجار، رونق و کاربری‌های جدید گرفت و با وابستگی به سراهای بازار گامی در جهت مدیریت بیشتر تجارت برداشته شده است، تیمچه ملک، تیمچه سعادت، تیمچه محمودیه، تیمچه ارباب، تیمچه حاج کریم، تیمچه کریم‌پوستی منسوب به عصر قاجار هستند، ویژگی شاخص این بناها به دلیل رونق بیشتر تجارت و بازرگانی در دوره قاجار نسبت به دوره صفویه، مساحت بیشتر و اصولاً وابسته به سراهای بازار برای مدیریت بهتر خرید و فروش کالا است، به‌جز تیمچه محمودیه و نبی که مربوط به اواخر دوره قاجار است، سایر تیمچه‌های بازار در دوره صفوی مسقف هستند، شکل درونی کاملاً منظم به‌صورت چندضلعی و مستطیل کشیده با گوشه پخ (ملک، حاج کریم) و شکل خارجی وقف شده با بافت پیرامونی و کاربری‌های اطراف شکل گرفته است، تزئینات زیبایی از جمله، کاشی معرق، کاشی هفت‌رنگ، کاشی معقلی انواع کاربردی‌ها و

و دو ورودی، یک یا دو طبقه، مستقل، وابسته و متصل به سرا در کنار راسته‌های بازار قرار گرفته‌اند. بیشترین تعداد تیمچه‌ها مربوط به دوره قاجار است و کاربری تجاری این تیمچه‌ها، اهمیت بیشتری داشته است در صورتی که در دوره صفوی بیشتر محلی برای استراحت کاروانیان و حیوانات آن‌ها به صورت مستقل بوده است. در دوره قاجار اصولاً تیمچه‌ها وابسته به سراهای بازار است و کالاهایی که در آن به فروش می‌رسیده از امنیت بالایی برخوردار بوده است. از لحاظ سازه‌ای به صورت مسطح چوبی و انواع طاق و تویزه، چهاربخش، کلمبو، کزازه و طاق کاربندی شده در دالان و تالار مرکزی به چشم می‌خورد. تیمچه‌های منسوب به دوره صفوی اصولاً فاقد تزئینات و تیمچه‌های منتسب به دوره قاجار، تزئینات زیبایی دارند. دسترسی به طبقات بالا از طریق راه‌پله‌هایی در دالان‌ها یا تالار مرکزی صورت می‌گرفته است و راه ارتباطی از طریق جلو حجره و گاه پشت حجره بوده است. معماری و سازمان‌دهی فضایی تیمچه‌های بازار بسیار غنی است؛ زیرا بسیاری از پاساژهای جدید داخل بازار تاریخی اصفهان الگوی چینی خود را از تیمچه‌ها گرفته‌اند، حفظ، نگهداری و توجه به این بناهای ارزشمند در معماری بازار ایرانی ضرورت دارد.

۶- منابع

- اصفهانی، محمدمهدی بن محمدرضا. (۱۳۶۸). نصف جهان فی التعریف الاصفهان (تصحیح و تحشیه منوچهر ستوده). تهران: انتشارات امیرکبیر.
- اعرابی، جعفر. (۱۳۹۰). آفرینش فرم. تهران: انتشارات کتابکده کسری.
- امیرخانی، آرین، بقایی، پرهام، و بمانیان، محمدرضا. (۱۳۸۸). بررسی دگرگونی تناسبات حاکم بر تیمچه‌های ایران در دوره قاجار. نشریه هنرهای زیبا، ۳۷، ۳۹-۴۷.

https://jhz.ut.ac.ir/article_27947.html

آجرکاری در تیمچه‌ها که مشابه آن‌ها در سرای مخلص از بناهایی که دوره قاجار بازسازی و مرمت شده‌اند وجود دارد. تزئینات گچی، ستون و سرستون‌های گچی که در بیشتر خانه‌های دوره قاجار وجود دارد در تیمچه سعادت یافت شد. ترکیب الگویی دالان‌های طولانی و کوتاه، ایجاد الگوی ترکیبی از سرا و تیمچه در ارتباط باهم، تأثیر بافت پیرامون بر شکل خارجی بنا، الگویی متفاوت نسبت به تیمچه‌های دوره صفویه ایجاد کرده است.

۵- نتیجه‌گیری و پیشنهادها

در نگاه کلی می‌توان اذعان داشت که تیمچه‌های موجود در بافت تاریخی بازار اصفهان مربوط به دوره صفویه و قاجار است که حال و هوای شرایط حاکم در دوره صفویه و قاجار در شکل‌گیری کالبدی آن بی‌تأثیر نبوده است، اصول حاکم در این تیمچه‌ها کاملاً به هم نزدیک است و تفاوت‌ها در دوره‌های مختلف به دلیل سیاست حاکم روز مشهود است، هر چهار مدل سازمان‌دهی فضایی در تیپ و کالبد چینی فضایی بازار و تیمچه‌ها یافت شد. سازمان‌دهی به صورت مجموعه‌ای از ارتباط و همبستگی عناصر وابسته به بازار از لحاظ مذهبی، آموزشی، اجتماعی و ارتباطات و تجارت آن‌ها است. در عین حال علاوه بر سلسله‌مراتب ورود به صورت خطی، هر بنا متمرکز است و معرف نوع کاربری خود به صورت جداگانه از سایر کاربری‌ها است و در عین حال به صورت شعاعی از تالار مرکزی دسترسی به حجره‌ها میسر است. سازمان‌دهی فضایی و تیپ کالبدی سراهای سرپوشیده در دوره‌های صفوی و قاجار به صورت دالان‌های طولانی و کوتاه و تالار مرکزی بوده است که اصولاً این تیمچه‌ها به صورت وابسته به بنا، متصل به بنا و مستقل با توجه به نوع کاربری در راسته‌های اصلی بازار شکل گرفته‌اند. در هر دو دوره، تیمچه‌ها همانند مساجد، مدارس و سراهای بازار، حیاط مرکزی منظم و شکل بیرونی نامنظم و تلفیق شده با بافت تاریخی دارند. سازمان‌دهی فضایی و تیپ کالبدی تیمچه‌ها در بازار اصفهان به صورت مسقف و غیرمسقف، دارای یک

- انوری، حسن. (۱۳۸۲). *جلد دوم فرهنگ بزرگ سخن*. تهران: انتشارات سخن.
- اولتاریوس، آدام. (۱۳۷۹). *سفرنامه آدام اولتاریوس: اصفهان خونین شاه صفوی (ترجمه حسین کرد بچه)*. تهران: انتشارات هیرمند.
- آئینه‌چی، شهرزاد، و ولی‌بیگ، نیما. (۱۴۰۰). تحلیل معماری و فرآیند ساخت کاربندی‌های ویژه تیمچه‌های بازار تاریخی تبریز. *نشریه پژوهش‌ها باستان‌سنجی*، ۷(۲)، ۷۹-۸۳.
- بهزادفر، مصطفی. (۱۳۹۲). *طرح‌ها و برنامه‌ریزی شهری*. تهران: انتشارات شهر.
- بهشتیان، عباس. (۱۳۴۳). *بخشی از گنجینه آثار ملی*. تهران: چاپخانه جبل‌المتین.
- پازوکی طرودی، شادمهر، و ناصر، عبدالکریم. (۱۳۸۴). *آثار ثبت‌شده ایران در فهرست آثار ملی*. تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری.
- پاکزاد، جهان‌بخش. (۱۳۸۹). *مبانی نظری و فرایند طراحی شهری*. تهران: انتشارات شهیدی.
- پهلوان، سمیه، سلطان‌زاده، حسین، و حبیب، فرح. (۱۴۰۱). تبیین مؤلفه‌های کیفیت کالبد بصری بر حضور پذیری افراد در محیط‌های اجتماع‌پذیر (مورد پژوهی: سراهای بازار اصفهان). *فصلنامه مطالعات مدیریت شهری*، ۵۲، ۱۵-۱.
- پورا احمد، احمد. (۱۳۷۶). *جغرافیا و کارکردهای بازار کرمان*. کرمان: مرکز کرمان‌شناسی.
- پیرنیا، محمد کریم. (۱۳۸۷). *معماری ایران؛ ساختمان‌های درون‌شهری و برون‌شهری*. تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
- تاورنیه، ژان‌باتیست. (۱۳۶۳). *سفرنامه تاورنیه (ترجمه ابوتراب نوری)*. اصفهان: انتشارات کتابخانه سنایی.
- تحویل‌دار، حسین بن محمدابراهیم. (۱۳۴۲). *جغرافیای اصفهان: جغرافیای طبیعی و انسانی و آمار اصناف شهر*. تهران: انتشارات موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی.
- دالمانی، هانری رنه. (۱۳۳۵). *جلد چهارم سفرنامه از خراسان تا بختیاری (ترجمه علی‌محمد فره‌وشی)*. تهران: انتشارات امیر کبیر.
- جناب اصفهانی، علی. (۱۳۵۳). *الاصفهان*. اصفهان: وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه.
- جهاد دانشگاهی پردیس هنرهای زیبا. (۱۳۸۸). *بازار ایرانی تجربه‌ای در مستندسازی بازارها ایرانی*. تهران: جهاد دانشگاهی واحد تهران.
- حمیدی، ملیحه، صبری، سیروس، حبیبی، رضا، و سلیمی، محسن. (۱۳۷۶). *استخوان‌بندی شهر تهران*. تهران: سازمان مشاور فنی و مهندسی شهر تهران.
- دستمالچیان، محمدجواد. (۱۳۷۷). *گونه‌شناسی سراهای تجاری در سلسله‌مراتب حرکت شهری*. دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، جلد سوم. تهران: انتشارات سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه).
- دی‌کی‌چینگ، فرانسیس. (۱۳۹۶). *فرم، فضا، نظم (ترجمه زهره قراگزلو)*. تهران: موسسه انتشارات دانشگاه تهران.
- رجیبی، آرزیتا. (۱۳۸۶). *ریخت‌شناسی بازارهای ایران*. تهران: انتشارات آگاه.
- رفیعی سرکشی، بیژن، رفیع‌زاده، ندا، و رنجبر کرمانی، علی‌محمد. (۱۳۸۲). *فرهنگ مهرازی (معماری) ایران*. تهران: انتشارات مرکز تحقیقات و ساختمان مسکن.
- رضوانی، حمید، و دادگر، مسعود. (۱۳۹۶). *سطح‌بندی معابر بر اساس حجم جریان حرکت پیاده با استفاده از تحلیل ساختار فضایی؛ در مقیاس شهری*. *نشریه شهر ایرانی اسلامی*، ۷(۲۸)، ۵۱-۳۵.

<https://www.sid.ir/paper/512277/fa>

- سرائی، محمدحسین. (۱۳۸۹). تحولات بازارهای ایرانی اسلامی (مطالعه موردی بازار یزد). نشریه مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۱(۲)، ۲۵-۳۷.
<https://www.sid.ir/paper/459810/fa>
- سلطانزاده، حسین. (۱۳۸۰). بازار ایرانی. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- شاردن، ژان. (۱۳۷۹). سفرنامه شاردن قسمت اصفهان (ترجمه حسین عریضی). اصفهان: نشر گلها.
- شاطریان، رضا. (۱۳۹۰). آشنایی بافرم و فضا در معماری. تهران: نشر تورنگ.
- شفقی، سیروس. (۱۳۹۴). بازار بزرگ اصفهان. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری (مرکز اصفهان شناسی و خانه ملل).
- شمیم، علی‌اصغر. (۱۳۴۳). فرهنگ امیرکبیر. تهران: موسسه چاپ و انتشارات امیرکبیر.
- صارمی، علی‌اکبر، و رادمهر، تقی. (۱۳۷۶). ارزش پایدار در معماری ایران. تهران: نشر سازمان میراث فرهنگی کشور.
- غفاری سده، علی. (۱۳۷۳). سازمان‌دهی فضایی در معماری سنتی ایران. مجله صفا، ۴(۴)، ۲۶-۳۷.
https://soffeh.sbu.ac.ir/article_100281.html
- فنلاندن، اوژن ناپلئون. (۱۳۲۴). سفرنامه اوژن فنلاندن به ایران (ترجمه حسین نور صادقی). تهران: انتشارات اشراقی.
- قبادیان وحید. (۱۳۷۷). بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران. تهران: دانشگاه تهران، موسسه انتشارات و چاپ.
- قبادیانی، ناصرخسرو. (۱۳۵۶). سفرنامه ناصرخسرو. تهران: چاپخانه سپهر.
- قره‌نژاد، حسن. (۱۳۸۶). عرفان و عنصر جغرافیا در معماری تیمچه ملک اصفهان. مجله فرهنگ اصفهان، ۳۸، ۷۹-۸۶.
<https://ensani.ir/fa/article/233032>
- کمپفر، انگلبرت. (۱۳۶۳). سفرنامه کمپفر به ایران (ترجمه کیکاووس جهاندار). تهران: انتشارات خوارزمی.
- معصومی اشوری، سید حسن. (۱۳۸۷). اصول و مبانی برنامه‌ریزی منطقه‌ای. تهران: انتشارات پیام.
- ملازاده، کاظم، و محمدی، مریم. (۱۳۷۹). بناهای عام‌المنفعه. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- Sheppard, D., & Town, P. (1974). Housing Flexibility? *Architectural Design*, 43(11), 698-727.
https://www.academia.edu/48065549/Housing_Flexibility
- Scharabi, M. (1985). *Pers bazaar*. Tubingen 1-with. E (1975). zum problem de bazaars.
- Rodrigue, J. P., Comtois, C., & Slack, B. (2009). *The Geography of Transport Systems*. London: Routledge.
- Bertaud, A. (2003). *Tehran spatial structure: Constraints and Opportunities for Future Development*. Tehran: National Land and Housing Organization National Housing Committee Ministry of Housing and Urban Development Islamic Republic of Iran.
- Shafaghi, S. (1965). *Die stadt Tabriz und Ihr Hinterland*, Koln: Diss University Koln.

نحوه ارجاع به مقاله:

پهلوان، سمیه و سلطان‌زاده، حسین. (۱۴۰۳). مقایسه تطبیقی اصول سازمان‌دهی کالبد فضایی تیمچه‌های بازار تاریخی اصفهان توسعه پایدار شهری، ۵(۱۴)، ۸۵-۱۰۴.

 DOI: <https://doi.org/10.22034/usd.2023.708022>

 DOR: <https://dorl.net/dor/20.1001.1.27170128.1403.5.14.5.3>

URL: https://usdjournals.daneshpajooan.ac.ir/article_708022.html?lang=fa

Authors retain the copyright and full publishing rights.

Published by Daneshpajooan Pishro Higher Education Institute. This article is an open access article licensed under the [Creative Commons Attribution 4.0 International \(CC BY 4.0\)](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)